

7 НАЦІОНАЛІЗМ І КЕМАЛІЗМ

Усунення ісламу як ідеологічної опори держави, що була головним спадкоємцем Османської імперії, створило вакуум легітимності у самому центрі режиму. Хоча політика османізації у 19 ст. вже применшила роль релігії в офіційній державній ідеології, приміром, громадянство не визначалося за релігійною належністю, – утім, іслам зберіг своє почесне місце в офіційній ідеології аж до самого кінця імперії. Нова республіка, однак, намагалася усунути релігію з публічної сфери й обмежити її лише сферою приватною. Ефективна модерна держава, як уважалося, більше не потребувала фікції релігії для того, щоб дістати підтримку населення. Для унаочнення цього Мустафа Кемаль наводив приклад Ісуса, описуючи його “слабким правителем... який потребував релігії для утримання свого уряду”¹. Так само подейкували, нібито засновник республіки милувався першим омейядським халіфом, розумним і дотепним Муавією (пом. 680), який піднісся до влади завдяки хитрим політичним маневрам коштом його більш набожних суперників². Сам Мустафа Кемаль хотів бачити релігію на “дні морському”³, однак добре знав, що потребував їй заміну. Прямолинійний сцієнтизм, такий відверто безпорадний, коли заходило про формування ідентичності, був недостатній у ролі єдиного джерела державної ідеології. Навіть більше, скасування султанату та розпуск Комітету єдності та прогресу (КЄП) призвели до піднесення другого вакууму, що зумовив створення сурогатних орієнтирів для народної відданості – як персональних так і інституціональних. Мустафі Кемалю треба було заповнити цю лакуну новою громадянською релігією, підсиленою низкою культів.

Не дивно, що ця нова ідеологія була модифікованою, науково обґрунтованою версією турецького націоналізму. Існувало декілька пов’язаних із нею культів: а) тюркський культ розуму, що нагадував ті, які виробили французька й американська революції, угрунтований на ідеях Просвітництва, а також на сцієнтизмі кінця 19 – початку 20 ст.; б) інституціональний культ республіки, який прагнув створити почуття, що нагадувало французький республіканський дух (*esprit républicain*); культ особи Мустафи Кемалю, “спасителя Газія”, та інший інституціональний культ довкола його власної Республіканської народної партії. У 1930-х роках його послідовники та партія звели разом різноманітні риси цих культів і створили кемалізм, всеохопну державну ідеологію, засновану на промовленому та написаному Мустафою Кемалем⁴.

¹ Grace Ellison, *Turkey To-Day* (London: Hutchinson, n.d. [1928]), 24.

² [Halide Edib], *The Turkish Ordeal: Being the Further Memoirs of Halidé Edib* (New York: Century, 1928), 168.

³ Ellison, *Turkey To-Day*, 24.

⁴ [Munis] Tekin Alp [Moiz Kohen], *Kemalizm* (Istanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1936), 18–21.

Новий турецький націоналізм своїм корінням виходив з пантюркізму, який набув твердого ґрунту в османських інтелектуальних колах від останньої чверті 19 ст., привівши цю новонароджену течію до нових висот. Мустафі Кемалю хотілося прищепити турецькому націоналізму сцієнтизм, модні расистські ідеї та популярні теорії суспільного дарвінізму. Ця підсилена форма націоналізму, як уважалось, мусила випередити релігію у формуванні ідентичності. Офіційний підручник історії наголошував, що турки мусили “виправити їхні думки, покинувши забобони”, які виростали переважно з “єврейських міфів”, і розуміти, що їхня еволюція походила з “глибоких расових коренів”⁵. Позичаючи сторінку з популярної сцієнтистської книжки Г. Веллса “Начерк історії”, шкільні підручники, підготовлені під керівництвом Мустафи Кемаля, щоб просвітити нове покоління, розвінчували релігію як застарілу інституцію, винайдену у минулій епосі для того, щоб захистити людські істоти від їхнього страху перед невідомим, страху, якому більше не було виправдання в епоху, коли “наукові винаходи просвітили їхні голови”⁶.

Як і студія Г. Веллса, що справила глибоке враження на Мустафу Кемаля⁷, підручники ранньої республіканської доби робили спробу помістити людину “у часі та просторі”, користуючись теоріями Томаса Генрі Гакслі та Ернста Гекеля; але вони інакше пояснювали останні фази людської еволюції та історії. Перестрибуючи від появи ссавців і початку виробництва знарядь праці до виникнення цивілізованого життя у Турецькій прабатьківщині бл. 9000 до н.е., вони стверджували, що “реальна еволюція людства буде належним чином висвітлена, коли рубило науки розчистить ґрунт у Центральній Азії... Турецькій прабатьківщині”⁸. Турецький націоналізм зовсім не був скромною ідеологією і пропонував завдяки Мустафі Кемалю керівництво з претензією на вичерпне пояснення цілої людської історії, що спиралася на дарвінівську теорію еволюції. Відповідно до цієї інтерпретації, тюрки з їхніми “брахіцефальними черепами” повинні пишатися належністю до “такої великої історичної раси, що утворила націю”, що дає “велику силу та честь, якою можуть потішитися небагато людських суспільств”⁹. Отже, відповідно, турецьку ідентичність

⁵ *Türk Tarihinin Ana Hatları*, ed. Afet et al. (Istanbul: Devlet Matbaası, 1930), 1–3.

⁶ *Tarih, I: Tarihtenevvelki Zamanlar ve Eski Zamanlar* (Istanbul: Devlet Matbaası, 1931), 23–24; H. G. Wells, *The Outline of History: Being a Plain History of Life and Mankind*, vol. 1 (New York: Review of Reviews, 1924), 121–36.

⁷ *Atatürk 'ün Okuduğu Kitaplar*, ed. Recep Cengiz, vol. 2 (Ankara: Anıtkabir Derneği Yayınları, 2001), 134–490. Спочатку Мустафа Кемаль прочитав французький переклад книжки *Esquisse de l'histoire universelle* (Paris: Payot, 1925). Див.: *Atatürk 'ün Okuduğu Kitaplar*, ed. Recep Cengiz, vol. 12, 433–53. Особиста бібліотека Мустафи Кемаля також включала два примірники англійського видання 1925 р. *Atatürk 'ün Özel Kütüphanesinin Kataloğu: Anıtkabir ve Çankaya Bölümleri* (Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, 1973), 464.

⁸ *Tarih, I*, 35–36.

⁹ Там само, 20.

належить виводити не з чужого для неї запозичення з ісламу, а з оцієї “наукової” теорії турецької народності.

Спонсоровані державою історичні дослідження відігравали важливу роль у просуванні нового турецького націоналізму. Мустафа Кемаль доручив Турецькій історичній секції Турецького вогнища (*Тюрк оджаги* – пантюркістське товариство, яке допомогло КЄП поширювати справу пантюркізму в останні роки імперії) написання нових націоналістичних і сцієнтистських інтерпретацій турецької історії. Він найбільше потребував відкриттів, які б зазначали залучення тюрків у виникнення та прогрес людської цивілізації. Як і великий археолог Жак Жан-Марі де Морган, засновник республіки хотів знайти початки людського життя та колиску цивілізації, проте він сподівався виявити в них особливу роль тюрків. Результат з’явився у *Türk Tarihinin Ana Hatları* (“Головні тенденції турецької історії”) 1930 р. Це було справді веллсівське творіння на 606 сторінок, яке намагалося поєднати сцієнтизм, дарвінізм, расові теорії і турецьке минуле, аби пояснити світову історію від появи космосу до заснування Турецької Республіки під прапором Мустафи Кемаля¹⁰. Це також було турецьким підсумком амбітної серії “Еволюція людства” Анрі Берра, але з фокусом на тюрках¹¹. Було надруковано лише сто примірників цієї фундаментальної праці для офіційних істориків і державних діячів, але вона послужила джерелом подальших праць, включно із чотиристоронним підручником історії для середніх шкіл, надрукованим 1931 р.¹² Під персональним керівництвом Мустафи Кемаля була розроблена та наполегливо підтримана і ще далі поглиблена версія цих ідей, відома як турецька історична теза, особливо після заснування Товариства для вивчення турецької історії у 1931 р. (з 1935 р. – Турецьке історичне товариство) та скликання в 1932 р. першого Турецького історичного конгресу. 1938 р. було проголошено абсолютну перемогу цієї тези, а її критику – офіційно визначену як “незграбна нісенітниця” – затавровано як “залежність від іноземні праці” та

¹⁰ *Türk Tarihinin Ana Hatları*, 606.

¹¹ Мустафа Кемаль читав низку книжок, надрукованих у цій серії, включно з такими: *L'évolution de l'humanité: Synthèse collective: Introduction générale* (1920); J[oseph] Vendryes, *Le langage: Introduction linguistique à l'histoire* (1921); Lucien Febvre, *La terre et l' évolution humaine* (1922); L[ouis] Delaporte, *La Mésopotamie: les civilisations babylonienne et assyrienne* (1923); Gustave Glotz, *La civilisation Égéeenne* (1923); A[uguste] Jardé, *La formation du peuple Grec* (1923); A[lexandre] Moret and G[eorges] Davy, *Des clans aux empires* (1923); Jacques de Morgan, *L'humanité préhistorique* (1924); Eugène Pittard, *Les races et l'histoire* (1924); Clément Huart, *La Perse antique et la civilisation Iranienne* (1925); A[lexandre] Moret, *Le Nil et la civilisation Égyptienne* (1926); Ferdinand Lot, *La fin du monde antique et le début du moyen âge* (1927); та Henri Hubert, *Les Celtes et l'expansion Celtique* (1932).

¹² *Tarih*, I: *Tarihtenevvəlki Zamanlar ve Eski Zamanlar*; II: *Orta zamanlar*; III: *Yeni ve Yakın Zamanlarda Osmanlı-Türk Tarihi*; IV: *Türkiye Cümhuriyeti* (Istanbul: Devlet Matbaası, 1931).

визнано “беззаперечно антинауковою” (це нагадувало антименделівське мічурінсько-лисенківське вчення у Радянському Союзі)¹³.

За турецькою історичною тезою, колискою людської цивілізації була Центральна Азія, турецька прабатьківщина. Звідти тюрки мігрували до всіх частин Старого Світу, засновуючи основні держави, такі як Шумерська та Хетська імперії, і допомагаючи “відсталим” людським спільнотам, як-от китайці та індійці, утворити вражаючі цивілізації. Так само слід віддати належне туркам і за досягнення греко-римської цивілізації, яка була творінням тюркських народів, які мігрували на Крит і до Італії. Хоча не всі народи Китаю, Індії чи Середземноморського басейну були турецькими у расовому відношенні, вони були зобов’язані своїми цивілізаціями тюркським міграціям, що стали наслідком змін довкілля. Ця теза, що нагадувала гіпотезу *Kulturkreise* (культурних кіл) німецької дифузійної школи в антропології¹⁴, далі стверджувала, що “тюрки одягалися вже у кам’яному віці [у неоліті] у 12000 р. до н.е., тоді як європейці досягли цієї стадії на 5000 років пізніше”¹⁵. Отже, тюрки були не просто засновниками “світової цивілізації”, а й народом, який поширив її на цілий світ. Якби не було тюркських міграцій, інші регіони світу могли ще довго жити у примітивному стані. Інакше кажучи, анатолійський турок 20 ст. походив з “раси, яка першою дала людям вогонь, хліб, одяг, знаряддя праці та одомашнила тварин”¹⁶.

Одним з найкорисніших здобутків цієї ревізійної інтерпретації людської історії було те, що вона обходила османське минуле. Аби виправдати новий режим, Мустафі Кемалю хотілося витерти будь-які сліди османської історії. Найкращим шляхом досягнути цієї мети було подати османський досвід не більш як скромну примітку в довгому та славному минулому, а разом і цілковито затушувати роль ісламу, перетлумачивши його з цементу Османської держави на головну причину турецького занепаду. Додатковою перевагою цього вигаданого минулого було те, що воно служило для нейтралізації тверджень конкуруючих націоналізмів, згідно з якими турки були пізніми зайдами до Анатолії та на Балкани. Теза турецької цивілізаційної місії, яка з’явилась у неолітичну добу, також зміцнювала позицію Туреччини як невід’ємної частки Заходу, заступаючи Грецію в ролі джерела західної цивілізації. Промовисто, що нова республіка спирала свою претензію на

¹³ Şemsettin Günaltay, “Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatlarnın Mahiyeti ve Tezin Kat `i Zaferi,” *Bellekten* 2/7–8 (October 1938): 337–65.

¹⁴ Цікаві паралелі наведено в Fritz Graebner, *Das Weltbild der primitiven; eine Untersuchung der Urformen weltanschaulichen Denkens bei Naturvölkern* (Munich: Verlag Ernst Reinhardt, 1924), 105ff.

¹⁵ “Maarif Vekili Esat Beyefendinin Açma Nutku,” у *Birinci Türk Tarih Kongresi: Konferanslar Müzakere Zabıtları* ([Ankara]: Maarif Vekâleti, 1932), 6.

¹⁶ M. Saffet Engin, *Kemalizm İnkilâbının Prensipleri: Büyük Türk Medeniyetinin Tarihî ve Sosyolojik Tetkikine Methal*, vol. 1 (Istanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1938), 52. Також див.: “Ulusal Ökonomya Kurumlu Ökonomya,” *Kadro* 3/35–36 (December 1934–January 1935): 4.

санджак Александретта, переданий Сирії під французьким мандатом, на той факт, що цей регіон колись був невід'ємною складовою давньої Хетської імперії і що один тюркський народ, хуррити, оселився там ще задовго до семітів-арабів¹⁷. За власними словами Мустафи Кемалю, “Турецька батьківщина протягом чотирьох тисяч років [Александретта] не може залишатися в’язнем у руках ворога”¹⁸. Коли режим шукав порозуміння між Туреччиною та Грецією, то заявляв, що турки були засновниками так званої грецької цивілізації і що греки з турками були расово подібні. І навпаки, коли режиму потрібно було наголосити на проблемах між двома країнами, він простежував конфлікт аж до Троянської війни, твердячи, що троянці, які вміли приручати коней, мали тюркське походження¹⁹.

Антропология, особливо расова та фізична, також відіграла значну роль у реконструкції минулого та творенні турецької ідентичності. Сам Мустафа Кемаль жваво цікавився расовою антропологією і багато читав на цю тему. Після ретельного штудіювання “Трактату про нерівність людських рас” (*Essai sur l'inégalité des races humaines*) графа де Гобіно він погодився з головною тезою, але трактування тюркських рас французьким аристократом йому було ні до чого²⁰. Так само, ознайомившись із працями Альфреда Корта Геддона, він був вражений його підходом: використанням дарвінівської біогеографії для простеження витоків расових типів і його висновком, що анатолійські цивілізації були витворені брахіцефальною расою²¹. Інший антрополог, який справив вплив на Мустафу Кемалю, був Жорж Монтандон, швейцарець за походженням, колишній більшовицький лікар-антрополог, який вважається одним з основоположників французького етнорасизму. Теорія Монтандона, включно з його концепцією туранської раси та його незгодою з тим, що Франція утворилася з різних рас²², добре пасувала до турецького випадку.

¹⁷ Nureddin Ardic, *Antakya-İskenderun Etrafindaki Türk Davasının Tarihi Esasları* (Istanbul: Tecelli Matbaası, 1937), 7ff.

¹⁸ Tayfur Sökmen, *Hatay 'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1978), 70.

¹⁹ Це твердження також спиралося на ренесансне припущення, ніби турки походили від троянців. Детальніше див.: Margaret Meserve, *Empires of Islam in Renaissance Historical Thought* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2008), 22ff.

²⁰ Див.: *Atatürk 'ün Okuduğu Kitaplar*, ed. Recep Cengiz, vol. 21, 123–215.

²¹ Alfred C. Haddon, *The Races of Man and Their Distribution* (Cambridge: Cambridge University Press, 1924), 27, 96. Мустафа Кемаль читав французький переклад цієї праці та позначив ці частини й багато інших розділів. Див.: *Atatürk 'ün Okuduğu Kitaplar*, ed. Recep Cengiz, vol. 23, 1–30.

²² George Montadon, *La race les races: mise au point d'ethnologie somatique* (Paris: Payot, 1933), 233–36. Коли Мустафа Кемаль читав цю працю, він знайшов важливий розділ, присвячений монголоїдній расі. Див.: *Atatürk 'ün Okuduğu Kitaplar*, ed. Recep Cengiz, vol. 23, 58ff.; та George Montadon, *L'ethnie française* (Paris: Payot, 1935), 9.

На додачу до цих учених з глибокою повагою Мустафа Кемаль ставився до Ежена Піттара, авторитетного швейцарського антрополога і засновника Етнографічного музею Женеві²³. Як і П'єр-Марселен Буль, в якого він позичив визначення раси²⁴, Піттар думав, що етнографічні, лінгвістичні та історичні факти затуляли антропологічні реалії. Він спробував довести, що людська еволюція та формування національних груп були різними процесами²⁵. У тандемі з Монтандоном Піттар стверджував, що чиста раса – це міф. Та попри його тонку критику расизму та використання ним категорії раси для пояснення людської еволюції, Піттар зробив значний внесок в антропометричні дослідження²⁶. Його праця на Балканах напередодні Балканських воєн, коли значна частина півострова ще перебувала під османською владою, привела його до висновку, що “турки, напевно, є однією з вродливіших рас Євразії”²⁷ і “високим, брахіцефальним чи суббрахіцефальним народом”²⁸. Він також стверджував, що в турків і греків є чимало расових подібностей, і припускав, що існування великої кількості світлооких турків може бути наслідком їхнього ранішого, порівняно з багатьма іншими расами, прибуття до Європи²⁹. Засновники республіки вхопилися за ці підхожі висновки. Названа донька Мустафи Кемалья Афет Інан підготувала свою дисертацію під керівництвом Піттара. Для своєї дипломної праці вона здійснила великий фінансований державою проект для підготовки антропометричної карти Туреччини, для якої Піттар написав вступ³⁰; під заголовком “*L’Anatolie, le pays de la ‘Race’ turque:*

²³ Мустафа Кемаль прочитав Піттарову працю *Les races et l’histoire* (Paris: La Renaissance du Livre, 1924), опубліковану у серії Анрі Берра “Еволюція людства”, з великою цікавістю і підкреслив майже кожне речення. Див.: *Atatürk ’ün Okuduğu Kitaplar*, ed. Recep Cengiz, vol. 22, 225–486.

²⁴ Eugène Pittard, *Race and History: An Ethnological Introduction to History* (New York: Alfred A. Knopf, 1926), 3–4, 116.

²⁵ Там само, 17ff.

²⁶ Див., наприклад: Eugène Pittard, “Quelques nouveaux crânes Grisons de la Vallée du Rhin,” *Bulletin de la Société d’anthropologie de Lyon* 21 (1902): 249–68. Піттар заохочував турецьких антропологів скористатися антропометрією, щоб визначити предків турецького народу. Див.: Eugène Pittard, “Neolitik Devirde Küçük Asya ile Avrupa Arasında Antropolojik Münasebetler,” *Belleten* 2/5–6 (April 1938): 38.

²⁷ Pittard, *Race and History*, 320.

²⁸ *Ibid.*, 324 ; також див.: Eugène Pittard, *Les peuples des Balkans: esquisses anthropologiques* (Paris: Attinger Frères, n.d. [1916]), 95.

²⁹ Pittard, *Race and History*, 323ff., Pittard, *Les peuples des Balkans*, 95 ff; Pittard, “Comparaison de quelques caractères somatologiques chez les Turcs et les Grecs,” *Revue Anthropologique* 25 (1915): 447–54.

³⁰ Він зробив таку заяву: “Mlle Afet en prit l’initiative. Atatürk en fut le réalisateur” (Мадемуазель Афет ініціювала це. А Ататюрк став його виконавцем) Див.: “Préface,” Afet [Inan], *L’Anatolie, le pays de la “Race” turque: Recherches sur les caractères anthropologiques des populations de la Turquie: Enquête sur 64.000 individus* (Geneva: Imprimerie Albert Kundig, 1939), vii.

Recherches sur les caractères anthropologiques des populations de la Turquie: Enquête sur 64.000 individus” (“Анатолія, країна турецької ‘раси’: Дослідження антропологічних рис населення Туреччини: Вибірка 64 тис. осіб”) ця праця побачила світ у Женеві 1939 р.³¹ У своїх персональних контактах зі швейцарським антропологом Мустафа Кемаль висловив живий інтерес до Піттарової гіпотези, згідно з якою брахіцефальні народи Європи повинні були прийти з Азії³². Багато турецьких учених також уважали його застосування антропометрії ключем для розуміння минулого та вироблення наукових підстав для турецької ідентичності³³. На відзнаку широкого визнання його праці Піттара було призначено почесним головою Другого турецького історичного конгресу, проведеного 1937 р.³⁴

Тим часом турецькі антропологи, які почали викладати для студентів-істориків у 1932 р. за вказівкою Мустафи Кемалю³⁵, заходилися шукати докази для офіційної історії. Головним серед них був один зі студентів Жоржа Папійо Шевкет Азіз (Кансу), якого Мустафа Кемаль увів до лав Товариства для вивчення турецької історії у 1932 р. після Першого турецького історичного конгресу, на якому той пристрасно захищав турецьку расову вищість і заявив, що “європейська людина” була турецького походження. (Шевкет Азіз зайшов так далеко, що привів селянську родину зі світловолосою дитиною з найближчого села, аби довести присутнім, що турки походили від брахіцефальної альпійської раси³⁶.) Антропологи зосереджувалися на краніологічних, морфологічних і антропометричних дослідженнях і навіть на розвідках рівнів прогнатизму³⁷. Вони намагалися довести, що давні цивілізації, як-от хетську та шумерську, створили справжні турецькі раси, які вимандрували з Центральної Азії; що тюрки були кавказькою, арійською (альпійською), брахіцефальною расою, яка була вища за всі інші завдяки їхнім високорозвиненим рисам черепа (і у такий спосіб кидаючи серйозний виклик популярним расовим теоріям, що віддавали першість нордичній расі над

³¹ Розширене турецьке видання з’явилося 1947 р.

³² Eugène Pittard, “Atatürk ’ün Hatırâsını Tazim,” *Bellesten* 3/10: 187–88. Див. також Hans-Lukas Kieser, “Türkische Nationalrevolution, anthropologisch gekrönt: Kemal Atatürk und Eugène Pittard,” *Historische Anthropologie* 14/1 (2006): 105–18.

³³ Şevket Aziz, “Antropoloji Tedrisatı Hakkında,” *Türk Antropoloji Mecmuası* 7/12 (September 1931): 114.

³⁴ *İkinci Türk Tarih Kongresi, İstanbul 20–25 Eylül 1937: Kongrenin Çalışmaları, Kongreye Sunulan Tebliğler* (İstanbul: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1943), v, xxxix.

³⁵ Şevket Aziz Kansu, *Türk Antropoloji Enstitüsü Tarihçesi* (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940), 4.

³⁶ Şevket Aziz, “Türklerin Antropolojisi,” *Birinci Türk Tarih Kongresi*, 277–78.

³⁷ Див., наприклад: Şevket Aziz, “Alelade Prognatisması ve Türk Kafalarının Prognatisması,” *Türk Antropoloji Mecmuası* 6/9 (March 1930): 5–14.

іншими європейськими расами, включно з альпійською); і що цивілізоване життя в Анатолії розпочалося значно раніше, ніж спершу вважалося. Вони підпирали свої знахідки основними вульгарно-матеріалістичними та дарвіністськими положеннями таких сцієнтистських мислителів, як Гакслі та Карл Фогт³⁸. Аби довести свою ідею, антропологи виконували ретельні обміри хетських і сельджуцьких черепів³⁹ і порівнювали кістяки трупів на турецьких, юдейських і грецьких цвинтарях, щоб встановити расову вищість тюрків⁴⁰. Також учені республіки спробували задокументувати расове походження багатьох османських історичних осіб на підтвердження своїх расових припущень. Наприклад, 1935 р. група антропологів та істориків ексгумували рештки славнозвісного османського архітектора Сінана (пом. 1588), щоб провести антропометричні виміри його скелета. Хоча сам архітектор написав, що він походив з девшірме (себто християнських хлопців, забраних невільниками на державну службу) з Кайсері на початку 16 ст.⁴¹, антропологи встановили, що “досліди черепа цього генія показали, що великий архітектор не лише в культурному, а й у расовому відношенні належав до турків”⁴². Як пізніші дослідження решток великого завойовника Тімура (пом. 1405) радянським антропологом Михайлом Герасимовим⁴³, ексцентрична робота турецьких антропологів (вірні мусульмани рішуче зневажали її) показувала, як сцієнтизм міг застосовуватися у теоретичних візіях минулого.

....

Теорія сонячної мови використовувалася переважно для підтримки турецької історичної тези, що тюрки утворили першу в людській історії цивілізацію і що сліди, залишені давніми народами, засвідчили поширення тюркської цивілізації⁴⁴. Антропологи довели це вимірами черепів, археологи –

³⁸ Див., наприклад: Şevket Aziz, “Antropoloji Tedrisatı Hakkında,” 115.

³⁹ Şevket Aziz Kansu, “Anadolu ’nun Irk Tarihi Üzerine Antropolojik Bir Tetkik,” *Bellekten* 3/9 (January 1939): 127–31; Şevket Aziz Kansu, “Hittite ’lerin Kraniolojik Tetkikatına Methal,” *Türk Antropoloji Mecmuası* 6/10 (September 1930): 3–16.

⁴⁰ Nureddin et. al., “Türk Irkı ile İstanbul ’da Yaşayan Diğer Irkların Tedkikleri,” *Türk Antropoloji Mecmuası* 1/2 (March 1926): 5–8.

⁴¹ Sâî Mustafa Çelebi, *Yapılar Kitabı: Tezkiretü ’l-Bünyan ve Tezkiretü ’l-Ebniye (Mimar Sinan ’ın Anıları)*, ed. Hayati Develi (Istanbul: K Kitaplığı, 2003), 122.

⁴² “Mimar Sinan: Büyük Mimarın Kafa Taşı Mezarından Çıkarıldı,” *Akşam*, August 5, 1935.

⁴³ М[ихаил] М[ихайлович] Герасимов, “Портрет Тамерлана: опыт скульптурного воспроизведения на краниологической основе,” *Краткие сообщения истории материальной культуры* 17 (1947): 14-21.

⁴⁴ Ş. Günaltay, H. R. Tankut, “Dil ve Tarih Tezlerimiz Üzerine Bazı İzahlar,” *Türk Dili* 5/29–30 (June 1938): 1–67.

відкриттям залишків стародавніх цивілізацій⁴⁵, історики – своїми тлумаченнями давніх текстів, а тепер філологи надали їм ваги завдяки претензійним доводам, згідно з якими прототюркська мова була *Urschprache* (прамовою) людства⁴⁶.

Теорія сонячної мови і турецька історична теза знайшли подальше підтвердження, коли Мустафа Кемаль дістав повідомлення про роботу Джеймса Чорчварда, американця англійського походження, шукача пригод, містика, окультиста, який продукував праці з “психічної археології” про зниклий континент Му, де, як він твердив, колись процвітала цивілізація Лемурія. На думку Чорчварда, люди, які втекли з Му, звели пагорб у Мехіко та в інших частинах світу. Це був турецький посланник у Мехіко, який звернув увагу Мустафи Кемалю на це. Президент негайно замовив для власного вжитку переклади основних есеїв Чорчварда “Зниклий континент Му”, “Діти Му”, “Космічні сили, як їх вивчали на Му” та “Таємничі символи Му”. Здається, Мустафа Кемаль засумнівався у Чорчвардовому твердженні, що перші люди жили на континенті Му, адже він зробив помітку на маргінесі, питаючи “Звідки вам про це відомо?”⁴⁷ Однак зауваження щодо уйгурського походження доісторичних мов та уявлення про подібності між давніми тюркськими рунами, а також символами на накальських табличках, які Чорчвард нібито відкрив в Індії, та нівенівських табличках, які Вільям Нівен знайшов у Мексиці, дали йому привід вірити, що тюрки принесли цивілізацію в Америку так само, як і у Старий Світ⁴⁸. Також ретельне ознайомлення зі студією Брасера де Бурбура про мови майя переконали його, що ці мови походили від прототюркської⁴⁹.

⁴⁵ Çiğdem Atakuman, “Cradle or Crucible: Anatolia and Archeology in the Early Years of the Turkish Republic, 1923–1938,” *Journal of Social Archeology* 8/2 (2008): 214–35; Klaus Kreiser, *Atatürk: eine Biographie* (Munich: Verlag C. H. Beck, 2008), 280.

⁴⁶ Jens Peter Laut, *Das Türkische als Ursprache?*, 150ff.

⁴⁷ *Atatürk 'ün Okuduğu Kitaplar*, ed. Recep Cengiz, vol. 10, 273; James Churchward, *The Lost Continent of Mu: The Motherland of Man* (New York: Ives Washburn, 1931), 5–6.

⁴⁸ *Atatürk 'ün Okuduğu Kitaplar*, ed. Recep Cengiz, vol. 10, 265ff. James Churchward, *The Lost Continent of Mu*, 7–8, 17–21, 23, 28–32, 34, 44–48, 50–52, 57–59, 61–68, 70, 75–78, 80, 85, 88, 90, 93, 96, 100, 119–120, 123, 129–38, 141–47, 149–50, 152–53, 158; James Churchward, *Cosmic Forces as They Were Taught in Mu: The Ancient Tale that Religion and Science are Twin Sisters* (Mount Vernon, NY: Baker and Taylor, 1934), 13–16; James Churchward, *The Children of Mu* (New York: Ives Washburn, 1933), 16–17, 20, 53–55, 57, 60–63, 67–68, 70, 73, 75, 77, 82–84, 86–88, 90–101, 131, 133, 140, 155–56, 159, 171–74, 177, 180, 183, 188–89, 192–93, 205–207, 209, 212, 216–17, 221–22, 242; та James Churchward, *The Sacred Symbols Mu* (New York: Ives Washburn, 1933), 15, 25–29, 32–33, 57, 69–70, 74, 104, 118–19, 152, 161, 200, 209, 240–41. Мустафа Кемаль підтримав ідею з тез Піттара щодо витоків мексиканських індіанців. Див.: *Atatürk 'ün Okuduğu Kitaplar*, ed. Recep Cengiz, vol. 22, 471ff.; та Pittard, *Les races et l'histoire*, 546ff.

⁴⁹ *Atatürk 'ün Okuduğu Kitaplar*, vol. 20, 135–201; M [Charles Étienne] Brasseur de Bourbourg, *Dictionnaire, grammaire et chrestomathie de la langue Maya: précédés d'une étude sur le système graphique des indigènes du Yucatan (Mexique)* (Paris: Maisonneuve, 1872), 46ff. Хасан Решіт Танкут, депутат парламенту, який використовував ті самі частини есеїв Чорчварда та багатотомний “Словник якутської мови” Е.К. Пекарського, які Мустафа Кемаль читав з великою цікавістю (див.: *Atatürk 'ün Okuduğu Kitaplar*, ed. Recep Cengiz, vol. 10, 1–

Тюркське походження американської цивілізації та мов стали, отже, ще одним аспектом турецької історичної тези, хоч і без широкої підтримки⁵⁰.

Попри не надто вражаючі наукові основи, теорія сонячної мови зберегла свій вплив у Туреччині до смерті Мустафи Кемалю. Турецькі вчені написали чимало підручників, що спиралися на цю теорію, і від 1936 р. її викладали окремим курсом в Анкарському університеті⁵¹. На додачу офіційна газета *Ulus* (“Нація”) та інші газети намагалися ознайомлювати з цією теорією звичайних читачів⁵². Хоча теорію сонячної мови невдовзі після смерті Мустафи Кемалю залишили, однак спроби очищення турецької мови тривали – попри порівняно уповільнений темп – і пріоритет зсунувся до підтримки вжитку нових слів замість вигадання нових. Назагал мовна реформа підпирала історичні тези турецького націоналізму, який намагався підмінити османську мусульманську ідентичність новою турецькою. За пам’ятними словами покійного Джефрі Люїса, реформа була “катастрофічним успіхом”⁵³. Вона породила майже зовсім нову мову, яка зробила наступні покоління, по суті, нездатними розуміти будь-що надруковане перед реформою, включно з усією османською літературою та історіографією. 1945 р. довелося перекладати на нову турецьку мову навіть конституцію республіки, а власний *magnum opus* Мустафи Кемалю “Промова” було осучаснено 1963 р.

Розум Мустафи Кемалю був головним рушієм у розвитку турецької історичної та мовної тез, що створили підґрунтя ідеології нової держави. Їх навіть можна назвати його улюбленими проектами. За словами одного з провідних членів Турецького історичного товариства, “турецьку історичну тезу було віднайдено з темряви багатьох віків незрівняним турецьким генієм”⁵⁴, і, як заявив генеральний секретар Турецького мовного товариства, теорія сонячної мови була “винаходом високого генія нашого Великого Вождя”⁵⁵. Той факт, що за два місяці до своєї смерті Ататюрк заповідав значну частину своїх

152), стверджував, що саме слова “Му” і “Майя” були турецькими, і що народ цей був тюркського походження. Див.: Н. R. Tankut, “Maya Alfabeti ve Mayaların Türk Orijini,” *Türk Dili* 5/27–28 (February 1938): 18.

⁵⁰ Tahsin Ömer, “Meksikada Müstamel Maya Dilindeki Türkçe Kelimeler Hakkında İzahat,” *Türk Dili* 3/12 (August 1935): 89–94.

⁵¹ Abdülkadir İnan, *Güneş-Dil Teorisi Ders Notları* (Istanbul: Devlet Basımevi, 1936).

⁵² “1936 Kışı Sonunda Kurumun Çalışmaları,” *Türk Dili* 3/16 (April 1936): 1–2.

⁵³ Lewis, *The Turkish Language Reform*, 2–3.

⁵⁴ Şemsettin Günaltay, “Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatlara Mahiyeti ve Tezin Kat ’î Zaferi,” 338.

⁵⁵ İlker Aytürk, “H. F. Kvergić and the Sun-Language Theory,” *Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft* 159/1 (2009): 35.

вкладів у великому турецькому банку турецькому історичному та мовному товариствам, показує, яке велике значення він надавав цим двом задумам⁵⁶.

.....

....

8 ТУРЕЧЧИНА ТА ЗАХІД

Мустафа Кемаль також запровадив низку культурних змін, призначених, аби зробити вигляд Туреччини більш західним. Його рішення прийняти пристосовану версію латинського алфавіту замість уживаного століттями арабо-перського письма демонстрували бажання видалити ще один символ минулого, що ніс релігійне навантаження. Тюркські народи прийняли арабо-перський алфавіт ще задовго до османців, які лише продовжили користуватися ним, не питаючи, наскільки він пасує для турецької мови, яка мала набагато ширший набір голосних, ніж арабська та перська. Лише з поширенням письменності та появою журналістської мови для нової османської преси за часів Танзимату виникла серйозна дискусія щодо пасування арабо-перського алфавіту для турецької. У 1860-х роках османські, азербайджанські та іранські інтелектуали розробили низку проектів ревізії алфавіту, але ці пропозиції не привели до якихось значних змін⁵⁷. За роки Великої війни Енвер Паша очолив розробку нової версії алфавіту, що відмовлялася від різних форм літер арабо-перського алфавіту, які зумовлювалися розташуванням літери у слові (ізольоване, початкове, проміжне, фінальне), отже, кожна літера писалася окремо і вводилися додаткові голосні. Цей набір літер якийсь час трохи вживався, але невдовзі від нього також відмовилися через незручність⁵⁸. Під час Другого конституційного періоду провідні вестернізатори запропонували радикальніше рішення: прийняття нового алфавіту на основі латинського. КЄП рішуче заперечував проти цього, тому що такий алфавіт уже був прийнятий албанськими націоналістами як засіб об'єднати їхніх одноплемінців, які сповідували різні віри. Комітет дістав підтримку від деяких побожних албанських мусульман, а також від османської релігійної влади, яка 1910 р. видала фетву, що оголошувала гріхом уживання мусульманами інших

⁵⁶ Mazhar Leventoğlu, *Atatürk'ün Vasiyeti* (Istanbul: Bahar Matbaası, 1968), 49, 101.

⁵⁷ Ağâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1960), 153–58.

⁵⁸ Там само, 360.

алфавітів⁵⁹. Коли 1914 р. вестернізатори запропонували таку саму зміну для цілої імперії і кинули виклик релігійним настроям, стверджуючи, що між письмом і релігією не було жодного стосунку, лідери КЄП заборонили публікацію їхніх статей⁶⁰. Усупереч сильним модерністським нахилам ватажки КЄП відчували, що ісламський характер алфавіту був надто важливим, щоб зачіпати його.

Перебуваючи в Єрусалимі дорогою у Бейрут 1907 р., Мустафа Кемаль, схоже, обговорював цю проблему з Еліезером Бен-Єгудою, провідною особою у відродженні іврити як сучасної розмовної мови. За тієї okazji він нібито запрягнув, що коли б він у майбутньому посів владну позицію, то завів би латинський алфавіт замість дріб'язкових косметичних реформ⁶¹. Дійсно, коли дискусія з проблеми алфавіту знову виринула на поверхню після народження республіки, Мустафа Кемаль узяв бік тих, хто пропонував запровадження латинського письма, і знищив консервативну опозицію заявою, що “арабський алфавіт не був нам даний [архангелом] Джабраїлом”⁶².

Улітку 1928 р. Мустафа Кемаль обірвав дебати на цю тему у своїй ключовій промові у Стамбулі, виставивши арабо-перський алфавіт як збірку “незбагнених знаків, які ми не можемо зрозуміти і які запихають наші мізки у залізну раму”⁶³. Попри прохання дати час для переходу, він розпорядився про миттєве переключення і широку мобілізацію для викладання масам нового алфавіту. Щоб символізувати перехід, він наказав, аби всі назви кораблів були негайно переписано латинськими літерами. Через два місяці Великі національні збори Туреччини ухвалили закон, що наказував здійснити негайний перехід на “міжнародні” літери⁶⁴. В результаті Туреччина, яку оточували країни, що продовжували вживати інші алфавіти, ніж латинський, відпливла ще далі від ісламського світу поближче до Європи.

⁵⁹ Там само, 363–364.

⁶⁰ “Latin Harfleri,” *Hürriyet-i Fikriye* 7 (April 2, 1914): 15–16ff.; та Kılıçzâde Hakkı, “İzmir İktisad Kongresi 'nde Harfler Mes'elesi,” *İctihad* 154 (June 1, 1923): 1375.

⁶¹ Див.: Nuyan Yiğit, *Atatürk 'le 30 Yıl: İbrahim Süreyya Yiğit 'in Öyküsü* (Istanbul: Remzi Kitabevi, 2004), 20–21; Uluğ İğdemir, *Atatürk 'ün Yaşamı*, vol. 1, 1881–1918 (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1980), 23–25. Син Бен-Єгуди наводить іншу думку з приводу цієї зміни; див.: Jacob M. Landau, *Jews, Arabs, Turks: Selected Essays* (Jerusalem: Magnes Press, 1993), 197–98.

⁶² Levend, *Türk Dilinde Gelişme*, 397.

⁶³ “Türk Yazı İnkılâbı Hakkında Konuşma, 8.VIII.1928,” в *Atatürk 'ün Söylev ve Demeçleri*, vol. 2, 254.

⁶⁴ “Türk Harfleri Kanunu” (Law #1353, November 3, 1928), в *Türkiye Cumhuriyeti Sicilli Kavanini*, ed. Karakoç Sarkiz, vol. 5 (Istanbul: Cihan Matbaası, 1930), 3–4.

16. Мустафа Кемаль пояснює нову абетку в м. Кайсері (1928).

....